

# ДО 105-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ЧЛЕНА-КОРЕСПОНДЕНТА АН УРСР І.С. УСЕНКА, ПОЧЕСНОГО ЧЛЕНА УМТ \*



Відомий український учений у галузі петрографії магматичних і метаморфічних порід, стратиграфії й тектоніки докембрію, мінералогії породоутворювальних мінералів, доктор геолого-мінералогічних наук (1960), професор, лауреат Державної премії УРСР (1981) і премії ім. В.І. Вернадського (1975), заслужений діяч науки УРСР (1986), член-кореспондент АН УРСР (1967), завідувач відділу петрографії Інституту геологічних наук (1949—1968), а від 1968 р. — Інституту геохімії і фізики мінералів АН УРСР. Завідувач кафедри петрографії Київського університету ім. Т.Г. Шевченка (1949—1956), голова Української секції регіональної петрографічної ради європейської частини СРСР (1966), делегат XXI сесії Міжнародного геологічного конгресу (МГК) (Данія, 1960), XXIII сесії МГК (Чехословаччина, 1968) та XXIV сесії МГК (Канада, 1972). Учасник Другої світової війни. Нагороджений багатьма бойовими і трудовими орденами й медалями.

Іван Степанович Усенко народився 27 березня 1906 р. у с. Келеберда нині Канівського р-ну Черкаської обл. у сім'ї сільського вчителя. У 1926 р. закінчив сільсько-господарську профшколу у м. Золотоноші. Вищу освіту одержав у Київському гірничому інституті, який закінчив у 1932 р. Після закінчення аспірантури при Гірничому інституті працював на науковій роботі в Інституті геологічних наук АН УРСР, а з 1968 р. — в Інституті геохімії і фізики мінералів АН УРСР.

Найбільшу популярність Іван Степанович здобув як дослідник основних і ультраосновних порід раннього докембрію. У книзі “Метабазити Придніпровья” (1948) він зазначив, що метабазити цього району утворилися внаслідок метаморфізації основних магматичних порід. Детальному дослідженню порід Побузького нікеленого району присвячена його монографія “Основные и ультраосновные горные породы бассейна Южного Буга” (1958). На підставі петрохімічних даних він дійшов висновку, що ультраосновні породи Побужжя належать до диференціатів базальтової лави. У докторській дисертації “Основные и ультраосновные породы Западного Приазовья” (1960) Іван Степанович показав, що ці породи утворюють єдину офіолітову формацію, в якій виділяються дві субформації — габро-базальтова і габро-перидотитова. Він установив, що базальтові магми архею Українсь-

\* Біографічний матеріал про І.С. Усенка запозичено з видання “Відділення наук про Землю Національної академії наук України” // Відп. ред. В.І. Старостенко. — К., 2003. — 272 с.

кого щита були більш основними, ніж магми наступних геологічних періодів. І.С. Усенко науково обґрунтував критерії пошуку нікеленосних ультрабазитів Українського щита, пов'язаних з основними породами.

І.С. Усенкові належить вагомий внесок у теорію гранітоутворення. Бердичівські та споріднені з ними граніти, на його думку, утворилися в кореневих частинах орогену в результаті переробки осадово-метаморфічних товщ і знаходяться на місці свого формування. І.С. Усенко запропонував гіпотезу походження чарнокітів. За його переконанням, чарнокіти входять до складу вулканогенно-теригенної формації й утворюються за рахунок продуктів дезінтеграції основних ефузивів. Цю гіпотезу, викладену в праці “О генезисе чарнокитов Украинского кристаллического щита” (1956), поділяє переважна більшість учених.

Багато енергії і часу вчений спрямував на проблему класифікації гранітоїдів. Він поділив гранітоїди на метасоматичні й магматичні. За термодинамічними умовами розрізняють граніти глибинні (гранулітова фація) і середньоглибинні (амфіболітова фація). За віком учений виділив чотири групи гранітоїдів: архейську, архей-ранньопротерозойську, ранньопротерозойську, ранньо-середньопротерозойську. І.С. Усенко одним із перших в Україні почав розробляти науковий напрям — петромінералогію. Великий оригінальний матеріал з цієї проблематики викладено в монографії “Биотиты докембрия” (1972). Дослідник уперше виявив головні тенденції зміни складу рогових обманок відповідно до зміни фізико-хімічних умов.

У монографії “Основные и ультраосновные породы Западного Приазовья” (1960) Іван Степанович запропонував цікаву схему мінеральних фацій metabазитів і метаультрабазитів. Зокрема, праці “Формації Українського щита” (1963), “Классификация геологических формаций Украинского щита” (1974), дослідник присвятив формаційному аналізу. В археї він виділив групу магматичних формацій (метабазитову, габро-перидотитову, мігматитову, граніто-батолітову) і осадово-метаморфічні формації (чарнокітову, графітових і силіманітових гнейсів, перекристалізованих вапняків). Геологічні формації визначено як закономірні природно-історичні парагенезиси порід певних палеофаціальних умов.

Український щит професор І.С. Усенко розглядав як складчасто-блокову споруду. Сім головних розломів поділяють щит на великі блоки — Житомирський, Білоцерківський, Бердичівський, Побузький, Гайсинський, Первомайський, Придніпровський і Приазовський. Блоки розрізняються рівнем ерозійного зрізу і, відповідно, розвитком гранітоїдів різних структурних поверхів.

І.С. Усенко — ініціатор розвитку в Україні нової галузі промисловості — кам'яного лиття. Вироби з кам'яного лиття дуже міцні, стійкі до стирання, хімічно інертні, мають високі ізоляційні властивості. Україна володіє невичерпними запасами петрургійної сировини, зокрема амфіболітів із Базавлуцько-Чортомлицького району, Південного Бугу, Приазов'я. Дослідження речовинного складу та підрахунки запасів цього виду мінеральної сировини детально викладені у праці “Петрургическое сырье Украинского кристаллического щита” (1959).

Іван Степанович проводив велику педагогічну діяльність. Тривалий час він очолював кафедру петрографії в Київському університеті ім. Т.Г. Шевченка. Під його керівництвом підготовлено близько 20 кандидатів і докторів наук. Свою наукову діяльність він поєднував з науково-організаційною і громадською роботою. Був членом редколегій “Геологічного журналу”, “Мінералогічного журналу”.

Серце І.С. Усенка перестало битися 17 листопада 1987 р.

Президія і Рада УМТ,  
редколегія “Записок Українського мінералогічного товариства”